

דעת לשון

מחקרים בלשון העברית לתקופותיה

ב

לשון לציון

עוד על ההתאם בלשון המקרא

חנוך גמליאל

קובץ מחקרים

לכבוד ד"ר ציון עוקשי עם פרישתו לגמלאות

עורכים

סיגלית רוזמריץ וישראל רוזנסון

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה - ירושלים, תשע"ו (2016)

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת
שלומית זמיר

ISSN: 2412-5083

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה,
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכך** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

8	דבר העורכים
10	רשימת פרסומים – ציון עוקשי
13	שולמית אליצור פירושי מקרא בלשונם של פייטנים
23	אסנת בישקן מבנה ה'שואל ומשיב' במשנה לפי סדר נזיקין
35	חנוך גמליאל עוד על ההתאם בלשון המקרא
47	יהונתן וורמסר גישה פדגוגית בכתבי המדקדק ר' זלמן הענא
67	שלומית זמיר מהגוש עד הגירוש – ביטויי עגה ושינויי משמע בלשונם של המתיישבים ביהודה, שומרון, עזה ובנימין
121	אפרים חזן שירי 'עגולה' למשורר אברהם בן זמרה ממגורשי ספרד
131	מרים (לאור) כהנא שינוי המבנה התחבירי של המשפט ככלי לדרשת הפסוק בתרגום יונתן לנביאים
143	יוסף עופר טעמי המקרא וכורש המשיח
151	צופיה קרני על הקשר בין מגדר, דת ולשון
165	סיגלית רוזמרין 'כבתה השמש בצהרי היום' – לשון מודעות האבל על הרב עובדיה יוסף זצ"ל
229	ישראל רוזנסון בין מלח לאספלט – על שמותיו של ים המלח במקרא ובספרות חז"ל

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית	פרופ' שולמית אליצור
Stern College for Women of Yeshiva University	ד"ר אסנת בישקו
מכללת הרצוג	ד"ר חנוך גמליאל
מכללת אפרתה	יהונתן וורמסר
מכללת אפרתה	שלומית זמיר
פרופ' אמריטוס, אוניברסיטת בר־אילן	פרופ' אפרים חזן
מכללת אפרתה	ד"ר מרים (לאור) כהנא
אוניברסיטת בר־אילן, האקדמיה ללשון העברית	פרופ' יוסף עופר
מכללת אפרתה	צופיה קרני
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמריין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון

עוד על ההתאם בלשון המקרא

חנוך גמליאל

מבוא

בעברית המקראית, כמו בשפות שמיות אחרות, נוהג התאם של מין ומספר בין חלקי המשפט התלויים זה בזה: הפועל תלוי בנושא שלו ומתאים לו במין ובמספר; ואף בין חלקי המשפט האחרים שורר התאם כאשר יש תלות דקדוקית ביניהם.¹ השמירה על ההתאם משמשת אמצעי חשוב לניתוח המשפט ולזיהוי התפקידים התחביריים בו, ובעיקר לזיהוי הרכיב המשמש נושא המשפט.²

ברם, יש במקרא לא מעט משפטים שמתעורר לגביהם ספק אם ההתאם נוהג בהם במלואו או שמא יש בהם חריגה ממנו. התופעה כוללת גם מקרים של חוסר התאמה במספר, וגם כאלה של חוסר התאמה במין הדקדוקי. מקרים אלו זכו לדיונים בספרות הדקדוק המודרנית, הן בספרי הדקדוק הכלליים של העברית המקראית הן בספרי מחקר שיוחדו לנושא זה בפני עצמו.³

חוסר ההתאם במין הדקדוקי נחשב בעייתי במיוחד. אפשר להסביר את חוסר ההתאם המספרי כהתייחסות לרבים כאל קבוצה המצריכה התאמה של יחיד, אבל קשה להבין התייחסות לזכר כאל נקבה ולהפך. הדבר תמוה במיוחד בלשון כמו הלשון העברית, המקיימת הבחנה סדירה ושיטתית בין הזכר לנקבה הן במערכת תצורת השמות הן במערכת תצורת הפועל (בגופי הנוכח והנסתר) הן במערכת הכינויים למיניהם - ועל כן מהווים משפטים אלו אתגר דקדוקי ופרשני כאחד.

סקירת ספרות המחקר

שאלת חוסר ההתאם במין הדקדוקי זכתה לתשומת לב מרובה בחכמת הלשון העברית בימי הביניים. מדקדקי ספרד ייחדו לה תשומת לב מפורטת, הן בספרי הדקדוק הכלליים שלהם, דוגמת 'ספר הרקמה' של אבן ג'נאח, המייחד את פרקים לט [לח] - מב [מא] לנושא זה, הן בחיבורים שעניין זה עומד במוקד דיונם, כגון חיבורו של משה אבן ג'יקטיליה הנקרא "כתאב אלתד'כיר ואלתאנית' " (ובלשונו של אבן עזרא: 'ספר זכרים ונקבות').⁴

1. ראו גזניוס, 1910, סעיף 145; ז'ואן-מוראוקה, 2006, סעיף 148-152.

2. דיון מודרני בעניין מצוי למשל אצל אלון, תשע"א.

3. ראו הערה 1 לעיל. דיון מפורט ומקיף בתופעה זו לכל היבטיה מצוי בספרו של לוי, 1987.

4. ספרו של אבן ג'יקטיליה לא הגיע אלינו בשלמותו; שרידים ממנו פורסמו אצל קוקובצוב, תש"ל, עמ' 59-66.

הגישות השונות שהעלו מדקדקי ספרד לפתרון הבעיה נסקרו בהרחבה במחקריה של חרל"פ.⁵ היא מזהה שתי גישות עיקריות בקרב המדקדקים העבריים: הגישה האחת דוגלת בקיום התאם סדיר של המין הדקדוקי בלשון המקרא, ובמשפטים שניכר בהם חוסר התאם מנסים למצוא הסבר נקודתי לפריעתו. בגישה זו דוגל אבן ג'נאח וכמוהו גם אבן ג'יקטיליה. מנגד נמצאת הגישה האחרת, הכופרת בקיום התאם סדיר של המין הדקדוקי. גישה זו מצאה את ביטויה בניסוח המפורסם "כל שאין בו רוח חיים - זכרהו ונקבהו". משמעו של הניסוח הזה הוא שהתאם המין מוגבל לבעלי חיים בלבד, ואילו שאר שמות העצם יכולים לקבל התאם גם כזכר וגם כנקבה. חרל"פ סבורה שמייצגה הבולט של הגישה הזאת הוא פרופיאט דוריאן, בן המאה ה-15, אך ששורשי התפיסה הזאת נעוצים כבר בימי הביניים אם כי קשה לזהות מי הראשון שדגל בה. לדעתה הייתה גישה נוספת, שלפיה ההתאם הוא אכן שיטתי, אלא שלא כל הצורות שרדו בשפה העברית, ולכן נדמה לקורא שאין עקיבות מלאה בשימוש בהתאם הדקדוקי.

החוקרים שעסקו בסוגיה זו עמלו לברר את דעות חכמי הלשון בספרד, ותשומת לב מיוחדת ניתנה לר' אברהם אבן עזרא. גולדנברג סברה שאבן עזרא משתייך אף הוא לגישה הדוגלת בחוסר בהתאם סדיר,⁶ ולעומתה טוענת חרל"פ שהוא ממשיך את גישת אבן ג'נאח בשינויים קלים.⁷ בדיון המחקרי נפקד מקומם של החכמים מן המרחב האשכנזי, אולי מפני שלא כתבו חיבורים דקדוקיים שיטתיים.

במאמר הזה ברצוני לבחון כמה פסוקים שעולה בהם בעיית חוסר התאם המין הדקדוקי, ולהשוות בין עמדת רש"י לעמדת אבן עזרא. השוואה זו תשפוך אור על ההבדל ביניהם, תעמיד אותנו על מקומו של רש"י בוויכוח הזה ותחדד את ההבנה בנוגע לדעתו של אבן עזרא בעניין זה.

פסוקים שעולה בהם בעיית חוסר התאם⁸

בפתח הדברים חשוב לציין שהכול מודים שיש בעברית מילים שהן דו-מיניות, והן באות בהתאם של זכר או של נקבה, כגון המילים 'רוח', 'אש', 'דרך'.
בבראשית לב, ט נאמר: "אם יבוא עֶשָׂו אֶל הַמַּחֲנֶה הָאֵתָּה וְהָפָּהוּ", ואומר על כך רש"י על אתר:

5. ראו בפרט אצל חרל"פ, תשס"א.

6. ראו על כך אצל גולדנברג, תשנ"א.

7. ראו חרל"פ, תשס"א.

8. פירוש רש"י מובא כאן לפי מהדורת א' ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט תרס"ה², והשווה למהדורת הכתר (מקראות גדולות הכתר, מהדורת יסוד חדשה, ההדרה מדעית על פי כתבי יד עתיקים, בעריכת מ' כהן, אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן תשנ"ב ואילך). פירושו של אבן עזרא הובא לפי מהדורת הכתר.

המחנה האחת - 'מחנה' משמש בלשון זכר ובלשון נקבה; "כי (לפנינו: אם) תחנה עלי מחנה" (תהלים כז, ג) - הרי נקבה; "המחנה הזה" (בראשית לג, ח) - הרי זכר. וכן יש שאר דברים משמשי זכר ונקבה: "השמש יצא על הארץ" (בראשית יט, כג); "מקצה השמים מוצאו" (תהלים יט, ז) - הרי זכר; "והשמש זרחה על המים" (מלכים ב, ג, כב) - הרי נקבה. וכן רוח: "והנה רוח גדולה באה" (איוב א, יט) - הרי נקבה; "ויגע בארבע פנות הבית" (שם), הרי זכר; "ורוח גדולה חזק (לפנינו: וחזק) מפרק הרים" (מלכים א יט, יא) - הרי זכר ונקבה.

גם אבן עזרא שם אומר דבר דומה: "לשני מחנות - 'מחנה' - פעם לשון זכר ופעם לשון נקבה, כמו 'רוח גדולה וחזק מאד' (מלכים א יט, יא)" (אבן עזרא הפירוש הארוך לבראשית לב, ט). שני הפרשנים מסכימים אפוא שיש מילים שלהן התאם דו-מיני - הן כזכר הן כנקבה - והדוגמות לכך בולטות וברורות. ואולם השאלה היא כמה מילים נמצאות בקבוצה זו, והאם היא מסבירה את מה שנראה במבט ראשון כחריגות מהתאם המין הסדיר. נראה להלן מבחר דוגמות לתופעה הזו המאפשרות מבט מעמיק יותר על הנושא:

1. "כָּל פֶּטֶר רָחֵם לִי, וְכָל מִקְנֶךָ תִּזְכֶּר פֶּטֶר שׁוֹר וְשֵׂה" (שמות לד, יט)

בפסוק מדובר במצוות בכור הבהמה הטהורה. הצורה 'תזכר' מעוררת כאן קושי; היא נראית כגוף נסתרת, אך בפסוק מוזכר נושא ממין זכר - המילה 'מקנה'. נעייין בפירושו של רש"י לפסוק: "וכל מקנך תזכר וגו' - וכל מקנך אשר תזכר בפטר שור ושה, אשר יפטור זכר את רחמה. פטר - לשון פתיחה, וכן 'פוטר מים ראשית מדון' (משלי יז, יד). תי"ו של תזכר - לשון נקבה הוא, מוסב על היולדת" (רש"י לשמות לד, יט).

דברי רש"י ברורים: מקנה הוא לשון זכר, ואילו 'תזכר' הוא לשון נקבה. על כן יש למצוא לפועל 'תזכר' נושא אחר - והנושא הוא הבהמה היולדת. רש"י אינו מוכן לקבל את האפשרות העולה מן הפסוק שהמילה 'מקנה' מקבלת כאן התאם של נקבה ושהיא משתייכת לקבוצת המילים שהוזכרה קודם, דוגמת אש, רוח, שמש.

לעומתו אומר אבן עזרא: "ומלת 'מקנה' במקום הזה - על לשון נקבה; ושמות רבים ככה, על לשון זכר גם על לשון נקבה" (אבן עזרא הפירוש הארוך לשמות לד, יט). כאן קבע אבן עזרא שהמילה 'מקנה' באה - ורק במקום הזה - בהתאם של לשון נקבה, ואף היא שייכת למילים שהן דו-מיניות. בפירושו הקצר מרחיב אבן עזרא את הדברים: "מלת 'מקנה' - לזכר, רק במקום הזה היא נקבה. וכן 'עם' ו'בית' ו'מקום', ורבים כמוהם. ופירוש תזכר - ילקחו הזכרים, להוציא כל הנקבות" (אבן עזרא הפירוש הקצר לשמות לד, יט).

אם כן אבן עזרא מחזק את דבריו באמצעות הדגמת מילים נוספות שאף הן לדעתו דו-מיניות, ובכך רוצה לומר שיש מילים רבות בקבוצה זו. הכללת המילים 'עם' ו'בית' ו'מקום' בקבוצה הזו אומרת דרשני, אך נראה להלן שאבן עזרא אכן דוגל בעמדה זו בעקיבות.

2. "וְחִטָּאת עֲמֶךָ" (שמות ה, טז)

"ומלת וחטאת פועל עבר, והוי"ו השיבו לעתיד כמשפט. כי היא כמו וחטאה... והעם במקום הזה לשון נקבה כמו 'העם אשר בקרבה יושבת לבטח' (שופטים יח, ז), 'מדוע שובכה העם הזה' (ירמיהו ח, ה)" (אבן עזרא הפירוש הארוך לשמות ה, טז).

פירושו מניח שהצורה 'וחטאת' היא פועל בעבר, ונושאה היא המילה 'עם'. הקושי בכך הוא שהמילה 'עם' היא מילה שכיחה ביותר במקרא, יותר מ-1,600 היקריות, ורק במקומות יחידים אפשר לטעון שיש לה התאם בלשון נקבה, ואילו בכל שאר המקומות ההתאם הוא לשון זכר. ואולם הקושי הזה אינו מרתיע את אבן עזרא לפרש כפי שפירש.

בניגוד לו רש"י מתאמץ לפרש כך שהמילה 'עמך' תישאר בהתאם המין לזכר: "וחטאת עמך - אילו היה נקוד פתח הייתי אומר שהוא דבוק: ודבר זה חטאת עמך הוא. עכשיו שהוא קמץ שם דבר הוא, וכך פירושו: ודבר זה מביא חטאת על עמך. כאילו כתוב וחטאת לעמך, כמו 'כבאנה בית לחם' (רות א, יט) שהוא כמו לבית לחם, וכן הרבה" (רש"י לשמות ה, טז).

רש"י מתלבט אם לראות את המילה 'וחטאת' כנסמך של המילה 'עמך', אם לראות בה את גרעין הצירוף השמני שבו המילה 'עמך' היא משלים צירוף יחס. בין כך ובין כך לשיטתו המילה 'וחטאת' היא שם עצם ואינה פועל, ומעמדה התחבירי אינו מחייב התאם מין למילה 'עמך'. לפיכך אין כאן כל הוכחה להתאם ממין נקבה.⁹

בפירושו לשמות רמז אבן עזרא גם לפסוק הזה

3. וַיָּבֵאוּ לַיְשָׁה, וַיִּרְאוּ אֶת הָעָם אֲשֶׁר בְּקִרְבָּהּ יוֹשֵׁבֶת לְבֶטַח כְּמִשְׁפַּט צְדָנִים" (שופטים יח, ז)

הצורה 'יושבת' מתייחסת לפי הבנתו למילה 'עם', והרי לנו הוכחה להתאם ממין נקבה. ברם בפסוק הנדון אפשר לפרש את הצורה 'יושבת' כמתייחסת לעיר ליש, ושיעורו של הכתוב יכול להיות: ויבואו ליש, ויראו את העם אשר בקרבה, [והעיר ליש] יושבת לבטח כמשפט צדנים [העם] שקט ובטח. פירוש זה אינו הכרחי, אך הוא אפשרי,¹⁰ והוא מעמיד בספק את ההכרח לראות בצורה זו הוכחה להתאם דו-מיני של המילה 'עם'.

9. להבנת פירוש רש"י זה ראו גמליאל, תש"ע, עמ' 125.

10. כך פירש ר' ישעיה מטראני את הפסוק.

דוגמה נוספת שרמז לה אבן עזרא היא בירמיהו:

4. "מְדוּעַ שׁוֹבְבָה הָעַם הַזֶּה יְרוּשָׁלַם מְשֻׁבָּה נְצַחַת" (ירמיהו ח, ה)

המילה 'שובבה' היא הנשוא של הנושא 'העם', ולפנינו התאם ממין נקבה למילה 'עם'. ואולם כינוי הרמז הבא עם המילה 'העם' הוא הכינוי לזכר - 'הזה' ולא הזאת, וכך תמיד במקרא (מעל 80 היקרויות). אבן עזרא רואה בכך הוכחה לשיטתו - שיש למילה התאם דרמיני.

הרושם הכללי מעיון במקרא הוא שהמילה 'עם' מקבלת באופן סדיר וקבוע התאם ממין זכר, ורק במקום אחד או שניים יש לה, בספק, התאם ממין נקבה. למרות הרושם הזה טוען אבן עזרא שהמקרים החריגים מעידים על התאם דרמיני, ואילו רש"י מנסה להתאים מקרים אלו להתאם הרגיל ממין זכר.

5. "לְרִיחַ שְׁמֵינֶיךָ טוֹבִים, שְׁמֵן תּוֹרֵךְ שְׁמֶךָ" (שיר השירים א, ג)

הצירוף 'שמן תורק שמך' הוא המעורר כאן את הקושי. המילה 'שמן' רגילה לבוא במקרא כלשון זכר, והיינו מצפים לצירוף מעין זה: שמן יורק שמך; לפיכך הצורה 'תורק' קשה. אבן עזרא כותב כך: "תורק - לשון נקבה לשמן, ואם לא ימצא כמוהו. כמו 'בית', שהוא לשון זכר, ובמקום אחד לשון נקבה: 'כי שחה אל מות ביתה' (משלי ב, יח); וכן מלת 'שאול'" (אבן עזרא על אתר); "תורק - יש אומרים כי הוא שם מקום; והנכון שהוא: שמן כשמן שיורק, שריחו נודף ועודף. ואל תתמה בעבור היות השם לשון נקבה, כי כן תמצא 'כל עמל' (קהלת ד, ד) ו'בית' ו'מקום' במקרא: במקום אחד לשון זכרים ובמקום אחד לשון נקבה" (אבן עזרא, דקדוק, שיר השירים א, ג).

תורף דבריו ברור מאוד: בכל המקרא המילה 'שמן' היא בלשון זכר, אך בפסוק הזה - ורק בו - היא באה כלשון נקבה; מכאן שהיא שם דרמיני. אבן עזרא מודע לחריגות ומעיר "ואם לא ימצא כמוהו" - אף על פי שאין לכך ראיה נוספת, עדיין די בכוחה של דוגמה אחת להוכיח שהשם דרמיני, ולחזוק תפיסתו הוא מביא את השמות 'בית', 'מקום', 'עמל', 'שאול' - שאף הם דרמיניים.

בטרם נראה את הפסוקים שהוא רומז להם, נעיין בפירושו רש"י לפסוק: "שמן תורק - נקרא שמך לאמר עליך: אתה שמן אשר תורק תמיד להיות ריח ערב שלך יוצא למרחוק". רש"י מודע לקושי שהטריד את אבן עזרא, אבל פתרונו שונה לחלוטין. הוא אינו מוכן לקבל שיש כאן התאם מין חריג, ועל כן מפרש את הצורה תורק כצורת נוכח ולא כצורת נסתרת. כידוע, בעברית יש זהות בין צורת הנוכח לצורת הנסתרת, ולכן מבחינה צורנית הפירוש אפשרי. בהקשר הפסוק הפירוש נראה מעט דחוק, וזה מראה עד כמה חשוב לרש"י לפרש את המילה על פי ההתאם הסדיר שלה ולא לקבל אפשרות להתאם דרמיני במקום שאין הכתובים מוכיחים זאת בבירור.

אבן עזרא רמז לשימוש המילה 'בית' בפסוק ממשלי:

6. "כִּי שָׁחָה אֶל מוֹת בֵּיתָהּ וְאֶל רְפָאִים מְעַגְלָתֶיהָ" (משלי ב, יח)

לפי פירושו של אבן עזרא בדוגמה 5 יש לפרש את המילה 'ביתה' כנושא של הפועל 'שחה', ולפי זה יש התאם ממין נקבה למילה 'בית'. פירוש זה מעורר תמיהה, שהרי המילה 'בית' יש לה קרוב ל-2000 היקריות במקרא, וזו כנראה הדוגמה היחידה שבה ההתאם הוא ממין נקבה. גם אם ניתוחו את הפסוק נכון, האם החריגות הזאת מצדיקה ראיית המילה כמילה דרמינית והכללתה בקבוצה כמו 'אש', 'רוח', 'דרך'?

רש"י במשלי מפרש אחרת: "כי שחה אל מות ביתה - מוסב על 'להצילך [מאשה זרה] (משלי ב, טז), הבא אל ביתה שח ומחליק במדרון הדרך אל מות, והתורה תשמור עליך מנפילה זו".¹¹ רש"י אינו רואה במילה 'ביתה' נושא של הפועל 'שחה' אלא המשלים שלו, והנושא הוא מילה אחרת - כנראה האישה הזרה המוזכרת בפסוק טז. לפי זה אין כאן כל ראייה לחריגה בהתאם המין של המילה בית.

אבן עזרא הזכיר גם את המילה 'מקום' כמילה שיש לה התאם דרמיני. המילה מקום שכיחה אף היא במקרא - קרוב ל-400 היקריות. ההתאם הרגיל והסדיר הוא של שם ממין זכר; כמה פסוקים יש עם התאם ממין נקבה למילה 'מקום'?

7. "בִּשְׁוֹ פִּי בָטַח בָּאוּ עֲדֵיהָ וַיִּחְפְּרוּ" (איוב ו, כ)

"באו עדיה - עד המקום, כי ימצא בלשון נקבה כמו 'ולא עוד תשורנו מקומו' (איוב כ, ט). וטעם הנחלים כי השיירות יבושו כאשר יגעו למקום שמקוים להיות שם מים והם צמאים וכן אחי בגדו ביי" (אבן עזרא על אתר). אבן עזרא מפרש את הכינוי החבור לנקבה במילת היחס 'עדיה' כמתייחס למילה 'מקום' (מילה שאיננה בפסוק ואף לא בהקשרו הרחב), ושיעורו של הכתוב: באו עד המקום, ויחפרו. על רקע זה הוא תמה מדוע יש כינוי חבור לנקבה, ומסביר שכאן הוא נוהג כמין נקבה.

רש"י על אתר פירש את הפסוק הזה פירוש אחר, וממילא אין בו התאם למילה מקום: "בושו כי בטח - בושו שותיה, כי בטח בהם כל איש ואיש לשתות מהם מים".¹² לפי רש"י, הכינוי החבור במילה 'עדיה' חוזר לארץ 'תמא' שנזכרה בפסוק יט, ושם רש"י מסביר שבארץ 'תמא' המים נקווים, ולכן הולכי הדרך מצפים לשתות שם מים. 'ארץ' היא אכן מילה ממין נקבה, וההתאם כאן תקין וסדיר.

פסוק נוסף שרמז לו אבן עזרא הוא הפסוק הזה:

11. נוסח פירושו של רש"י למשלי ניתן כאן לפי המהדורה החדשה שעתידה לצאת לאור בקרוב בעריכת ל' פרדמן.

12. פירוש רש"י לאיוב הובא לפי מהדורת א' שושנה, איוב עם פירוש רש"י השלם, ירושלים תש"ס.

8. "עֵינַי שְׁזַפְתוּ וְלֹא תוֹסִיף וְלֹא עוֹד תְּשׁוּרְנוּ מִקוֹמוֹ" (איוב כ, ט)

בפסוק הזה נראה לראב"ע שהמילה 'מקומו' היא הנושא של הפועל 'תשורנו', ומכאן שהיא מקבלת התאם מין בנקבה. ניתוחו התחבירי לפסוק הזה אינו הכרחי; רלב"ג על אתר, דרך משל, ניתח ניתוח אחר: "תשורנו - תראנו. מקומו - עין אנשי מקומו שהיו רואים אותו תמיד". לפי פירושו של רלב"ג המילה 'עין', הנזכרת בראש הפסוק, היא הנושא של הפועל, ועל כן ההתאם הדקדוקי תקין וסדיר; המילה 'מקומו' מתפקדת כתיאור במשפט. ואולם גם לפי תפיסתו של אבן עזרא זהו מקרה יחיד [או אולי אחד משני מקרים] שבהם התאם המילה חריג, ודי לו בכך כדי לקבוע שהמילה 'מקום' היא מילה דר-מינית. מילה נוספת שהזכיר אבן עזרא היא 'שאל'. דרך ההתאם הרגילה שלה היא כנקבה (ישעיהו ה, יד; יד, ט; לח, יח ועוד) והמקום היחיד בהתאם ממין זכר הוא איוב כו, ו:

9. "עָרוֹם שְׂאוֹל נִגְדוּ" (איוב כו, ו)

אבן עזרא מבין שהמילה 'ערום' מתפקדת כנשוא שם תואר של 'שאל', וכיוון שיש התאם מין בין הנושא לנשוא שם תואר, מכאן ראייה שהמילה 'שאל' מקבלת כאן - ורק כאן - התאם ממין זכר. אבל רש"י על אתר פירש אחרת: "ערום שאל נגדו - מי שהוא ערום מן המצוות שאל נגדו נדון בתוכו". לפי פירוש רש"י המשפט הוא משפט ייחוד, והמילה 'ערום' היא חלק הייחוד. כיוון שכך אין התאם מין בין 'שאל' ובין 'ערום', מפני ש'שאל' הוא הנושא בפסוקית המתפקדת כפסוקית נשוא במשפט הייחוד, ואילו 'ערום' הוא הנושא במשפט כולו, וכמובן אין התאם מין בין מרכיב בפסוקית ובין הנושא של המשפט.

10. "עֲמַל הַכְּסִילִים תִּיגַעְעוּ" (קהלת י, טו)

הפועל 'תיגעעו' בא בצורת הנסתר כנשוא של הנושא 'עמל', ואם כן יש כאן התאם ממין נקבה. כך מפרש שם אבן עזרא: "וכל עמל במקרא הוא לשון זכר, וזה לבדו לשון נקבה, כמו כל כבוד במקרא לשון זכר חוץ מאחד - 'אל תחד כבודי' (בראשית מט, ו). רש"י שם מפרש אחרת, וקשה לדעת כיצד הבין את ההתאם: 'עמל הכסילים תיגעעו - כסילותם גורם להם עמל המיגעען'. רש"י הוסיף את המילה 'כסילות', וייתכן שחשב שיש לקרוא את הפסוק כך: עמל הכסילים תיגעעו [כסילותם], ולפי זה יש כאן התאם סדיר ותקין למילה 'כסילות', הגם שאיננה מופיעה בפסוק.

11. "בְּסֻדָּם אֵל תְּבֹא נַפְשֵׁי בְּקֶהְלָם אֵל תִּחַד כְּבוֹדִי" (בראשית מט, ד)

בפירושו לפסוק רש"י מפרש את דעתו נגד אבן עזרא בנושא ההתאם: "אל תחד כבודי - כבוד לשון זכר הוא. ועל כרחך אתה צריך לפרשו כמדבר אל הכבוד ואומר: אתה, כבודי, אל תתיחד עמהם, כמו 'לא תחד אתם בקבורה' (ישעיהו יד, כ). כפי שהעיר אבן עזרא

בדוגמה הקודמת, המילה 'כבוד' באה תמיד בהתאם של לשון זכר, אך בפסוק בבראשית נראה שהפועל 'תחד' מוסב אליה, והפועל הוא בצורת נקבה. מכאן הסיק אבן עזרא שאף המילה 'כבוד' יש לה התאם דר-מיני, לפי דרכו - שהופעה אחת בהתאם שונה מלמדת על שייכות המילה לקבוצה של מילים דר-מיניות. רש"י מציג בבהירות את הקושי וגם את דעתו על דרך הפתרון. 'כבוד' הוא לשון זכר; צורת הפועל נראית כנקבה. הפתרון של רש"י הוא לדבוק בקיום התאם סדיר ועקיב, ולכן יש למצוא דרך שהפועל יתפרש כלשון זכר, ולראות בצורה זו צורה המוסבת לנוכח, ועל כן יש כאן מעין פנייה ל'כבוד'. דרך פירוש זו נקט רש"י גם בדוגמה 5, אך כאן היא דחוקה יותר מפני שהפסוק מתחיל בלשון נסתר - 'בסודם אל תבוא נפשי', ולפי רש"י הוא עובר תוך כדי דיבור ללשון נוכח - 'בקהלם אל תחד כבודי'. ואכן רש"י מודע לדוחק, ואומר "על כרחך אתה צריך לפרשו". פירוש דבריו - אמנם זה פירוש דחוק, אך הדקדוק - כלומר ההבנה שההתאם סדיר ותקין ואין בו חריגות - מחייב להבין את הצורה הבנה אחרת. דוגמה אחרונה נוגעת למילה שכיחה ביותר - 'ארץ'.

12. "וְלֹא נִשְׂא אֶתֶם הָאָרֶץ" (בראשית יג, ו)

"הארץ, לשון זכר, כמו 'נעתם ארץ' (ישעיהו ט, יח)" (אבן עזרא הפירוש הארוך). שם העצם 'ארץ' שכיח מאוד במקרא, יותר מ-2,400 היקרויות. ההתאם הרגיל שלו הוא כנקבה - הארץ הזאת, הארץ ההיא וכן עם נושא פועלי, אבל יש כמה פסוקים שנראה בהם שיש התאם ממין זכר, וזה אחד מהם. אבן עזרא רואה כאן דוגמה לשיטתו הרגילה - שגם שם זה הוא דר-מיני - ויש לו סיוע מהפסוק בישעיהו. רש"י מפרש כאן פירוש אחר: "ולא נשא אותם - לשון קצר וצריך להוסיף עליו. כמו ולא נשא אותם מרעה הארץ, לפיכך כתב ולא נשא, לשון זכר".¹³ רש"י מסביר לקוראים מדוע הוא מוסיף מילה - התאם המין הדקדוקי מחייב אותו למצוא נושא ממין זכר, ואין הוא מוכן לקבל שלמילה יש התאם רגיל כנקבה והיא יכולה להופיע גם ממין זכר.

הוויכוח בין רש"י ובין אבן עזרא חוזר ונשנה בספר ישעיהו:

13. "בְּעֵבֶרֶת ה' צְבָאוֹת נִעְתָּם אָרֶץ" (ישעיהו ט, יח)

הפועל 'נעתם' נראה כנשוא של שם העצם 'ארץ', ומכאן שיש פה התאם ממין זכר. רש"י שם חולק: "יונתן תרגם חרובת ארעא. וקשה בעיני לפרש כן שהיה לו לומר 'נעתמה

13. מהדורת הכתר מסמנת הערה זו כתוספת, אולם היא מובאת אצל ברלינר. כפי שנראה בפסוק מישעיהו, ההשקפה שמדובר בלשון זכר - וזה הגורם הקובע את פירוש הפסוק - אכן הביעה רש"י בוודאות בפירושו לישעיהו גם לפי מהדורת הכתר, ועל כן אין סיבה לראות בזה תוספת. עיינו על כל העניין גם אצל גמליאל, תש"ע, עמ' 179-184.

ארץ'. ואחרי שאין לו דמיון במקרא, לא אחר לשון התרגום ולא לשון אחר, אני מפרשו לפי ענינו: בעברת הקדוש ברוך הוא נעתם העשן הזה לארץ. והוא לשון נגזר על הארץ או לשון נתך והגיע לארץ". רש"י אומר מפורשות שהוא מתנגד לפרש את הפועל 'נעתם' כמוסב על שם העצם 'ארץ' מפני שההתאם אינו תקין. לכן הוא שולל את תרגום יונתן לפסוק; תרגום התואם את פירושו של אבן עזרא. רש"י מוסיף שאין לו בררה, והוא מפרש לפי העניין - מתוך דבקות בהתאם הדקדוקי התקין - באמצעות הוספת נושא ממין זכר כמו 'עשן', ואילו 'ארץ' הופך למשלים של הפועל 'נעתם'.¹⁴

מי באמת דוגל בהתאם סדיר ועקיב?

בדקנו כאן מספר פסוקים שהתעוררה בהם בעיית חוסר התאם המין הדקדוקי. עיון בפירושו של אבן עזרא מלמד שהוא רואה בכל המקרים האלה דוגמות למילים שיש להן התאם, הן כזכר הן כנקבה. כך הוא בנוגע למילים 'שמן', 'כבוד', 'שאלו', 'מקום', 'עמל' ו'מקנה', ואף בנוגע למילים השכיחות 'עם', 'בית', 'ארץ' (יותר מ-1,000 היקרויות לכל מילה). אבן עזרא מודע לכך שבדרך כלל יש לכל מילה מרשימת המילים האלה התאם מסוים, ורק בפסוק אחד או בשניים יש התאם אחר. למרות זאת הוא אומר: "במקום אחד לשון זכרים ובמקום אחד לשון נקבה", כביכול הצדדים שקולים - חלקם כזכר וחלקם כנקבה. במקצת הפסוקים היה אפשר לפרש פירוש אחר - ולפי פירוש זה לא תהיה חריגה מהתאם המין, אך אבן עזרא לא הלך בדרך זו אלא ציין תמיד שהתאם המין עשוי להיות כזכר או כנקבה, ואין להתפלא על כך.

רש"י נוקט גישה אחרת. בדוגמות האלה הוא מתאמץ מאמץ ניכר לפרש את הפסוק כך שההתאם הדקדוקי יישמר; ולשם כך הוא מוכן להוסיף מילה לפסוק ובכך לפתור את בעיית ההתאם (דוגמות 1, 10, 12, 13), או לפרש את המשפט כדיבור ישיר ולא כדיבור עקיף, וכך לנתח את הפועל בגוף נוכח ולא בגוף הנסותרת (דוגמות 5, 11). בכמה מקומות רש"י אף הדגיש במפורש שהמניע לפירושו הוא הדקדוק. בעוד אבן עזרא הצביע על חוסר ההתאם הדקדוקי ופתר את הקושי בכך שההתאם הוא דו-מיני, הרי רש"י הצביע על אותו הקושי ואמר שהוא הגורם לו לפרש את הפסוק בדוחק ולשמור על סדירות ההתאם. גישתו של רש"י לשאלת חוסר ההתאם הדקדוקי ברורה. הוא דוגל בכך שאמנם יש מעט מילים שיש להן התאם הן כזכר או כנקבה, אך פרט להן שאר המילים באות לפי ההתאם התקין שלהן בכל פסוק, ואם יש פסוק שנראה חורג מכך יש לפרשו ולנתחו כך שההתאם הדקדוקי יישמר. גישה זו שמרנית אף יותר מזו של אבן עזרא, המוכן להכיר במקרים לא מעטים של חריגות בהתאם.

14. הוויכוח הזה נמשך בדוגמה נוספת, במדבר לב, ה. יש עוד דוגמה או שתיים שאפשר לראות בהן התאם ממין זכר למילה ארץ, כגון תהלים קה, ל ור"ק שם; מכל מקום מכלל דוגמות יחידות לא יצאנו.

לעומתו גישתו של אבן עזרא מצריכה עיון. אין ספק שיש צדק בטענתה של חרל"פ שאבן עזרא מציג שיטה הדוגלת בהתאם מין דקדוקי סדיר ותקין, שאלמלי כן לא היה טעם לכל הערותיו העוסקות בעניין זה, ולצד זה במקרים רבים מסקנתו היא ששם העצם הוא דו-מיני, אף על פי שמדובר בשימוש יחידאי.¹⁵

ברם, העיון בפירושי רש"י ופרשנים אחרים לפסוקים האלה מלמד שיש חלופה פרשנית לגישתו של אבן עזרא (ולפעמים חלופה פשוטה וסבירה), הרואה כאן התאם מין הפוך. אבן עזרא מוכן לייחס התאם דו-מיני גם למילים שכיחות ביותר, כמו 'עם', 'בית', 'ארץ', וגם למילים שכיחות פחות, אך ככולן יש רק פעם יחידה בהתאם הנגדי. הוא מודע לכך - 'רק במקום הזה' (דוגמה 1, 2), 'ואם לא ימצא כמוהו' (דוגמה 5), 'לבדו' (דוגמה 10).

פירושי רש"י לפסוקים אלה מציגים חלופה פרשנית אפשרית לזו של אבן עזרא, ומראים שאפשר לפרש כמעט כל דוגמה כך שההתאם הדקדוקי יישמר. בכמה פסוקים לא מצאנו פירוש רש"י לפסוק, אך פרשנים אחרים הראו שאפשר לפרש את הפסוק ולשמר את ההתאם הדקדוקי. למרות זאת סיווג אבן עזרא את כולן כמילים דו-מיניות. נטייה פרשנית זו מעוררת את הרושם שמילים שאינן מציגות בעלי חיים יכולות בקלות להיות דו-מיניות בעיניו, וייתכן שגישתו זו היא שגרמה שייחסו לו את הפתגם האומר שאין התאם מין דקדוקי במקרא "כל שאין בו רוח חיים - זכרהו ונקבהו".¹⁶ הרי אם מילים בסיסיות כמו 'בית', 'עם', 'ארץ', ואף מילים בסיסיות אחרות כמו 'כבוד', 'מקום', 'עמל', 'מקנה', באות גם כזכר וגם כנקבה, מה מונע ממילים אחרות לנהוג כמנהגן? הקלות שבה אבן עזרא מוכן לצרף כל מילה לרשימה זו מעוררת את המחשבה שעמדתו באשר להתאם הדקדוקי גמישה ביותר, ואיננה מייחסת לו חשיבות רבה.

סיכום

בדקנו כאן כתריסר פסוקים שנראית בהם חריגה מהתאם המין הדקדוקי הסדיר. השוואת פירושי רש"י לפירושי אבן עזרא מלמדת שרש"י משתדל בכל הפסוקים לקיים התאם מין דקדוקי סדיר, ומוכן להציע הצעות מגוונות כדי לשמור עליו. בניגוד לו אבן עזרא משייך את כל המילים בפסוקים אלה לקבוצת המילים הדו-מיניות, אף שהפסוקים החריגים הם מיעוט שבמיעוט מכלל היקרויות המילה בהתאם זה. התמונה העולה מפירושי אבן עזרא מערערת במידת מה את התפיסה שהוא דוגל בהתאם דקדוקי סדיר ועקיב בלשון המקרא, ומציבה אותו במקום הנמצא קרוב יותר לדוגלים בחוסר התאם כמאפייין את לשון המקרא.

15. ראו חרל"פ, תשנ"ט, עמ' 208.

16. ואכן זה עיקר טענת גולדנברג, תשנ"א.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אלון, תשע"א ע' אלון, 'מודל התלות וההתאם - לקידום הניתוח התחבירי', בתוך: (עורכים: ל"ר חרל"פ וג' שילה) ילקוט הלשון למכללות לחינוך, מכון מופ"ת תשע"א, עמ' 71-82.
- גולדנברג, תשנ"א א' גולדנברג, 'תורות לשון ועברית נכונה בימי הביניים', לשוננו נד (תשנ"א), עמ' 183-216.
- גזניוס, 1910 W. Gesenius, E. Kautzsch & A.E. Cowley, *Hebrew Grammar*, Oxford 1910.
- גמליאל, תש"ע ח' גמליאל, רש"י כפרשן וכבלשן, ירושלים תש"ע.
- ז'ואן-מוראוקה, 2006 P. Joüon – T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma 2006.
- חרל"פ, תשנ"ט ל"ר חרל"פ, תורת הלשון של רכי אברהם אבן עזרא, ירושלים תשנ"ט.
- חרל"פ, תשס"א ל"ר חרל"פ, 'תפיסת המין של השמות המקראיים בימי הביניים', בתוך: (עורכים: צ' טלשיר ואחרים) תשורה לשמואל - מחקרים בעולם המקרא, באר שבע תשס"א, עמ' 205-215.
- לוי, 1987 J. Levi, *Die Inkongruenz im biblischen Hebraisch*, Wiesbaden, Harrassowitz 1987.
- קוקובצוב, תש"ל פ' קוקובצוב, מספרי הבלשנות העברית בימי הביניים, ירושלים תש"ל.

